

Grzegorz Szczypa

Biblioteka Główna

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

SZKOLENIE BIBLIOTECZNE ONLINE W OŚRODKACH AKADEMICKICH Z PERSPEKTYWY PRZEMIAN OSTATNIEJ DEKADY

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie rozwoju szkoleń bibliotecznych online; w niniejszych badaniach wykorzystano analizy stron internetowych bibliotek nadzorowanych przez MNiSW, wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród bibliotekarzy tworzących kursy biblioteczne, studium przypadku szkolenia oferowanego przez BG UMCS oraz wyniki ankiety ewaluacyjnej, dołączonej do ww. szkolenia.

Słowa kluczowe: e-learning, szkolenia biblioteczne, edukacja biblioteczna

Online Library Training in Academic Centers from the Perspective of Changes over the Last Decade

Abstract: The article presents advancement in the area of online library training based on: the analysis of the web pages of the libraries being supervised by the Ministry of Science and Higher Education, the results of surveys conducted among the librarians responsible for the library trainings and a case study of the library training held by the Main Library of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin along with the results of the evaluation survey attached to the said training.

Keywords: e-learning, library training, library education

Wprowadzenie

Szkolenia biblioteczne online funkcjonują na szerszą skalę od niemal dwudziestu lat, warto więc pokusić się o szersze spojrzenie na nie jako na pewne zjawisko, i poszukać odpowiedzi na pytania związane z poniższymi kręgami tematycznymi: 1. Jak szkolenie ewoluowało?; Co napędzało zmiany?; 2. Kto tworzył szkolenia?; Skąd wypatrywano inspiracji metodycznych, warsztatowych, merytorycznych,

a w końcu informatycznych?; 3. Czy tworzące je osoby odczytywały informacje zwrotne od kursantów i dynamicznie na nie odpowiadały?; 4. Jak sami studenci oceniali kurs, wokół jakich kwestii oscylowały zgłaszane przez nich zastrzeżenia, a gdzie dostrzegali wartości kursów online?. W ustaleniu odpowiedzi na powyższe pytania pomocne będzie stworzenie współczesnej mapy, obrazującej trendy i tendencje w proponowanych przez krajowe biblioteki szkoleniach (część pierwsza artykułu). W kolejnych częściach tekstu zaprezentowano wyniki ankiety opracowanej dla bibliotekarzy tworzących kursy z zakresu przysposobienia bibliotecznego (część druga), studium przypadku konkretnego kursu bibliotecznego, obowiązkowego dla studentów rozpoczynających naukę na uniwersytecie, realizowanego przez BG UMCS (część trzecia) oraz wyniki ankiet ewaluacyjnych, grupujących opinie studentów UMCS po zakończeniu szkolenia online (część czwarta).

Szkolenie biblioteczne online przeprowadzane w BG UMCS przekształcało się według tych samych zasad, według których zmieniały się szkolenia w innych ośrodkach akademickich – były związane z pojawianiem się nowszych wersji Moodle, zmianami w funkcjonowaniu samej biblioteki (nowe zasoby, katalogi, organizacja działalności czy zmiany w przestrzeni fizycznej, jak remonty, nowe gmachy itp.) czy też przekształcało się ono na skutek ankiet ewaluacyjnych – można więc próbować, generalizując szeregi przemian, którym kurs podlegał, wytyczać wspólną linię rozwoju kursu tego rodzaju, która odzwierciedlałaby (rzecz jasna z rozmaitymi uproszczeniami) pewne tendencje.

W prezentacji *Projekt Wirtualny Kampus UMCS*¹ jako naczelną cel projektu podano dość ogólnikowy „rozwój kultury wykorzystania technik IT we wspomaganianiu tradycyjnego nauczania na UMCS”, jednak wśród celów szczegółowych umiejscowiono „wdrożenie nieformalnego systemu e-learning na UMCS” – co, można śmiało stwierdzić, zostało w pełni zrealizowane w roku akademickim 2017/18, a ów oddolny ruch, skupiony początkowo wokół osób związanych z Polskim Uniwersytetem Wirtualnym, został skutecznie rozpropagowany i oficjalnie wchłonięty do systemu uczelnianego. Do września 2008 roku liczba uczestników zajęć prowadzonych na Wirtualnym Kampusie (WK) wynosiła 13 622 osób, od kilku lat niemal połowa tej liczby to coroczni kursanci, rozpoczynający studia na UMCS, zobligowani do zaliczenia zajęć online w obszarze Szkoleń ogólnouniwersyteckich. Wirtualny Kampus jest obecnie miejscem współlistnienia kursów ogólnouniwersyteckich (biblieczny, BHP oraz etyka), których zaliczenie jest dla studentów niezbędne do ukończenia semestru, oraz szkoleń związanych z poszczególnymi kierunkami studiów na wszystkich wydziałach, z których część jest również obowiązkowa

¹ A. Wodecki, M. Jasińska, M. Grad-Grudzińska, *Projekt Wirtualny Kampus UMCS*, [online], <http://docplayer.pl/15400522-Projekt-wirtualny-kampus-umcs.html> [dostęp: 18.11.2017].

dla kursantów, a część wspomaga procesy kształcenia bez formalnych zobowiązań (nieco ponad 270 kursów). Warto podkreślić, że według pracowników Uniwersyteckiego Centrum Zdalnego Nauczania i Kursów Otwartych (UCZNiKO) to właśnie nieformalne i dobrowolne działania autorów poszczególnych kursów, uzupełniających przedmioty nauczania o lekcje na WK, spowodowały rosnącą liczbę oferowanych szkoleń oraz potrzebę stałego rozwoju Kampusu.

Szkolenia biblioteczne – raport ze stanu na październik 2017 roku w uczelniach publicznych nadzorowanych przez MNiSW

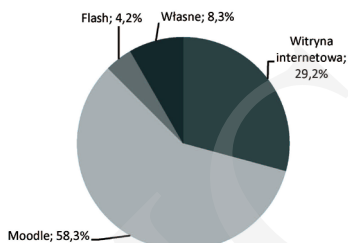
Na potrzeby syntetycznego ujęcia prowadzonych badań uwzględniono te jednostki szkolnictwa wyższego, które wymienione są w Wykazie uczelni publicznych nadzorowanych przez Ministra właściwego ds. szkolnictwa wyższego – publiczne uczelnie akademickie². Dokument ten wylicza 18 uniwersytetów oraz uczelnie technicznych, 5 ekonomicznych, 5 pedagogicznych, 6 rolniczych/przyrodniczych, 6 wychowania fizycznego i 1 teologiczną. Rodzaj szkolenia bibliotecznego, oferowanego dla studentów rozpoczynających naukę na danej uczelni, analizowano na podstawie opisów na stronach internetowych każdej z bibliotek, w przypadkach niejednoznacznych potwierdzając rezultat kwerendą mailową bądź telefoniczną. Niestety, mimo wielu prób kontaktu nie udało się uzyskać żadnej odpowiedzi ze strony Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, będącej jedyną uczelnią teologiczną nadzorowaną przez MNiSW – w związku z tym, pomimo iż MNiSW nadzoruje 59 uczelni, w poniższych badaniach uwzględniono 58.

Prowadzone przez biblioteki szkolenia pogrupowano w następujące kategorie: online (realizowane za pomocą różnych narzędzi, przeważnie jednak tych, które są dostępne dzięki platformie Moodle), stacjonarne (realizowane jako tradycyjne szkolenia zespołowe, przeprowadzane przez bibliotekarza dla zorganizowanych grup studentów z poszczególnych wydziałów/kierunków, rozpoczynających naukę na danej uczelni), mieszane (pojmowane jako tradycyjne *blended learning*, ale także w sytuacji, kiedy student z powodu absencji na obowiązkowych zajęciach stacjonarnych może w późniejszym terminie zaliczyć je online). Wyniki badań obrazuje poniższa tabela oraz rycina:

² Wykaz uczelni publicznych nadzorowanych przez Ministra właściwego ds. szkolnictwa wyższego – publiczne uczelnie akademickie, [online], <http://www.nauka.gov.pl/uczelnie-publiczne/wykaz-uczelni-publicznych-nadzorowanych-przez-ministra-wlasciwego-ds-szkolnictwa-wyzszego-publiczne-uczelnie-akademickie.html> [dostęp: 18.11.2017].

Tabela 1. Rodzaje szkoleń dla studentów rozpoczynających naukę na uczelni nadzorowanej przez MNiSW

Rodzaj szkolenia	Online	Stacjonarne	Mieszane	Nie prowadzi
Liczba bibliotek	26	17	6	8

Ryc. 1. Rodzaje szkoleń dla studentów rozpoczynających naukę na uczelni nadzorowanej przez MNiSW.

Analizując wyniki badań dla całej grupy uczelni nadzorowanych ministerialnie, można zauważyć, że udział szkoleń online nie jest tak powszechny, jakby się mogło zdawać (w zaokrągleniu ogółu szkoleń: 45% to szkolenia online, 30% stacjonarne, 10% mieszane, a 14% uczelni nie prowadzi szkolenia wcale). Warto w tym miejscu nadmienić, że nie wszystkie proponowane przez biblioteki szkolenia online są nimi *sensu stricto*: część z nich nie spełnia podstawowego warunku, jakim jest sprawdzenie wiedzy kursanta (brak reakcji zwrotnej, a więc brak kontrolowania skuteczności samego procesu e-learningu). Istnieją także kursy online, które zachowują warunek weryfikacji wiedzy kursanta przy zachowaniu jednocześnie statycznego przebiegu szkolenia, które opiera się na umieszczeniu na stronie biblioteki plików w formacie PDF, zaś ich lektura oraz przyswojenie podanych w nich informacji jest sprawdzane za pomocą testu online, dostępnego dla studentów uczelni (m.in. BU w Kielcach). Zaletą takiego rozwiązania jest ogólnodostępna część informacyjna, prosta do odnalezienia przez każdego studenta zainteresowanego funkcjonowaniem bądź korzystaniem z biblioteki, wadą natomiast – statyczna forma szkolenia, stawiającego kursanta w postaci biernego konsumenta informacji. Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto zasadę klasyfikacji kursu na podstawie deklaracji biblioteki (zwykle na stronie internetowej danej biblioteki kurs ten jest wyodrębniony za pomocą zakładki/linku: Szkolenie online – nawet jeśli owo szkolenie ogranicza się do prezentacji czy plików PDF).

Symptomatyczne jest również to, że po wzroście zainteresowania szkoleniami bibliotecznymi online, który przypadał na pierwszą dekadę XXI wieku, współcześnie niemal nie odnotowuje się publikacji poświęconych ich badaniu. Analiza liczby publikacji poświęconych e-learningowi w kontekście przysposobienia

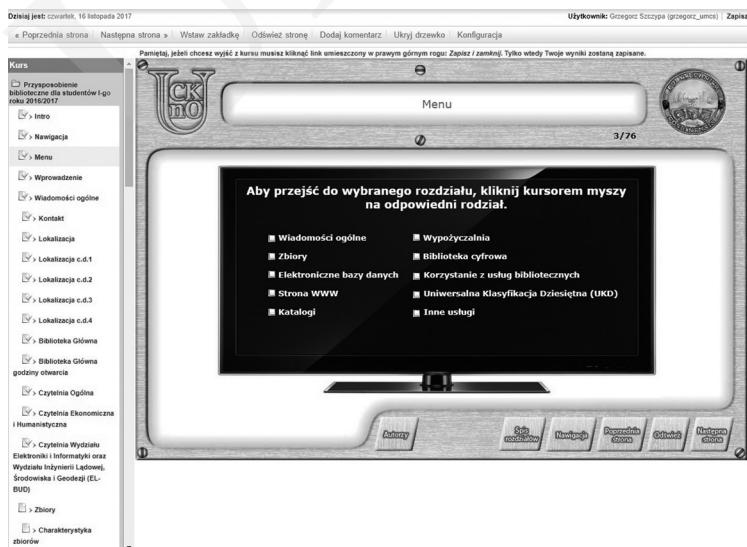
bibliotecznego (wykorzystane narzędzia: bazy bibliograficzne i katalogowe Biblioteki Narodowej w systemie MAK, BABIN oraz Nukat) wykazała, że w latach 2000–2011 powstało co najmniej 27 publikacji poświęconych temu zagadnieniu (z czego zdecydowana większość w latach 2008–2010), natomiast po 2011 roku – niespełna 10. Można wysunąć hipotezę, że czas największego nasilenia publikacji z zakresu szkolenia bibliotecznego online to jednocześnie okres oceny wdrożonych szkoleń w poszczególnych bibliotekach oraz próby stworzenia całościowej mapy funkcjonowania e-learningu w bibliotekach uniwersyteckich. Po 2011 roku zainteresowanie tą problematyką spada, co może mieć związek z nasyceniem i upowszechnieniem opisywanych rozwiązań na szerszą skalę. Stagnacja w omawianym obszarze mogłaby świadczyć o tym, że szkolenia biblioteczne online przyjęły się licznie na gruncie bibliotek naukowych i są pewnego rodzaju oczywistością – niniejsza analiza pokazuje jednak, że nie są one tak powszechne, jak wskazywałyby na to zarówno burzliwy rozwój szkoleń tego typu w pierwszej dekadzie XXI wieku, jak i powszechna akceptacja środowiska naukowego co do niepodważalnych zalet e-learningu³. Analiza w odniesieniu do 58 uczelni publicznych wykazała, że ok. 45% z nich stosuje w praktyce dydaktycznej przysposobienie biblioteczne dla studentów rozpoczynających naukę na danej uczelni w formie online, jeśli jednak ograniczymy wyniki ankietowanych jednostek wyłącznie do tych uczelni, na których edukuje się powyżej 10 tysięcy studentów, nasycenie przysposobieniem w wersji online sięga już 60%. Jest to praktyczny przykład docenienia jednego z największych atutów e-learningu, jakim jest ograniczenie liczby zaangażowanych pracowników i zmniejszenie kosztów szkolenia dużych grup kursantów.

Ryc. 2. Rodzaj szkoleń bibliotecznych na uczelniach o liczbie studentów większej niż 10 tysięcy.

³ Zob. m.in. E.J. Kurkowska, *Przysposobienie biblioteczne on-line w bibliotekach uniwersyteckich: próba oceny*, „E-mentor” 2014, nr 3, s. 45–51; eadem, *Kursy on-line w polskich bibliotekach akademickich*, „Przegląd Biblioteczny” 2014, z. 2, s. 208–224; R. Moczadło, *Kurs online z przysposobienia bibliotecznego – studium przypadku*, „E-mentor” 2008, nr 2, [online], <http://www.e-mentor.edu.pl/artykul/index/numer/24/id/535> [dostęp: 18.11.2017]; P. Żylińska, M. Urbaniak, *System szkoleń bibliotecznych on-line jako obowiązkowe narzędzie współczesnej biblioteki akademickiej*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2015, nr 1, s. 51–56.

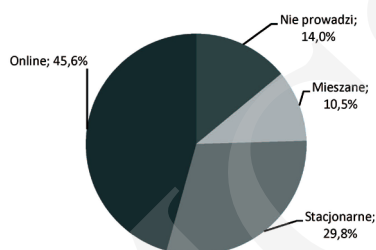
Kolejne zagadnienia w analizie szkoleń bibliotecznych online oscylują wokół następujących pytań: jakimi środkami jest ono realizowane?; Jakie narzędzia są najczęściej wykorzystywane i jakie argumenty przemawiają za ich wyborem?. Zestawienie oferowanych przez badane biblioteki szkoleń wskazuje jasno, że najliczniejsza grupa korzysta z platformy Moodle (niemal 60%), na drugim miejscu pojawia się strona domowa biblioteki – w tym przypadku w linku dotyczącym szkolenia zamieszczono zwykle statyczne prezentacje bądź PDF-y (blisko 30%), na trzecim – szkolenia zaprojektowane na oprogramowaniu autorskim, jak platforma WBTSerwer od firmy 4system, zastosowana przez Politechnikę Koszalińską (ok. 8%), zaś na miejscu ostatnim: oprogramowanie we flashu (ok. 4%). Zarówno Moodle, jak i rozwiązania autorskie pozwalają na aktywne współuczestnictwo kursanta w obrębie lekcji (np. rozwiązanie stosowane przez Politechnikę Koszalińską przypomina typową strukturę Moodle: kurs biblioteczny jest zakończony egzaminem składającym się z 12 pytań losowanych z około 130 przygotowanych pytań testowych (są one pogrupowane zgodnie z działami, których dotyczą, tak by z każdej z grup student otrzymał jedno pytanie sprawdzające⁴). Kursant ma możliwość swobodnego przemieszczania się w obszarze kursu, zgromadzony materiał dydaktyczny jest przejrzysto uporządkowany i wzbogacony materiałem graficznym.

Ryc. 3. Widok interfejsu aplikacji szkolenia bibliotecznego na platformie WBTSerwer Politechniki Koszalińskiej.

⁴ Autor artykułu, dzięki uprzejmości administratora kursu bibliotecznego Politechniki Koszalińskiej, mgra inż. P. Żmudy-Trzebiatowskiego, otrzymał dostęp do platformy <http://studies4u.net> wraz z wyjaśnieniami zasad jej funkcjonowania.

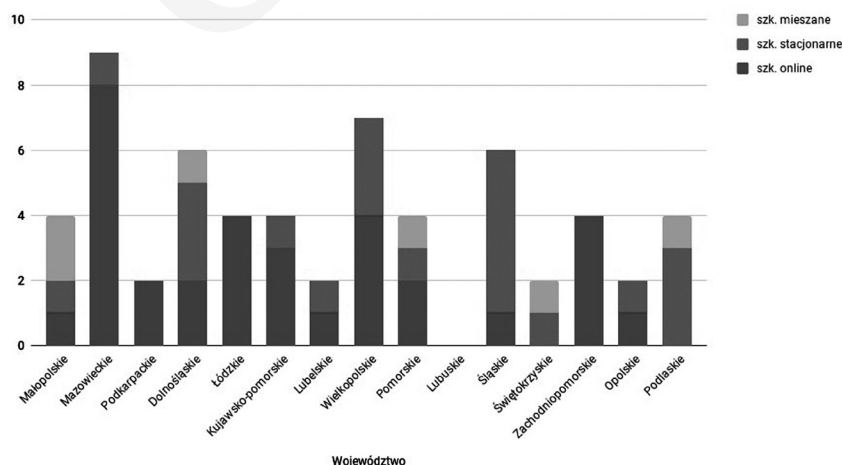
Najczęściej wykorzystywane jest niekomercyjne oprogramowanie modułowe Moodle (o skali jego popularności na świecie może świadczyć liczba instalacji – według danych na listopad 2017 zarejestrowano 91 283 strony z kursami w 234 krajach, a ogólna liczba dostępnych kursów to ponad 14 mln⁵).

Ryc. 4. Narzędzia, za pomocą których prowadzone jest szkolenie online w analizowanych bibliotekach.

Do interesujących wniosków można dotrzeć, zestawiając dane statystyczne z danymi geograficznymi – okazuje się, że generalnie w zamożniejszych regionach kraju szkolenia proponowane przez biblioteki są nie tylko bardziej powszechne, lecz także prowadzone przede wszystkim w formie online.

Podział na typy szkoleń w poszczególnych województwach

Ryc. 5. Podział szkoleń w poszczególnych województwach.

⁵ Dane na podstawie statystyk globalnej strony projektu: <https://moodle.net/stats/> [dostęp: 18.11.2017].

Typ uczelni a stosowany rodzaj szkolenia bibliotecznego:

- 1) biblioteki uniwersyteckie: 11 bibliotek proponuje szkolenie początkowe w wersji online, 5 tradycyjne (stacjonarne), 1 szkolenie mieszane, 1 nie prowadzi szkolenia w żadnej postaci,
- 2) biblioteki uczelni technicznych: 8 bibliotek proponuje szkolenie stacjonarne, 7 online, 2 mieszane i 1 nie prowadzi szkolenia tego typu,
- 3) biblioteki uczelni ekonomicznych: 3 prowadzą szkolenia w wersji online, po 1 stacjonarne i mieszane,
- 4) biblioteki uczelni pedagogicznych: 2 organizują szkolenia w wersji online, 1 stacjonarne, 1 mieszane i 1 nie prowadzi takiego szkolenia,
- 5) biblioteki uczelni rolniczych/przyrodniczych: 2 prowadzą szkolenia w wersji online, 2 stacjonarne i w 2 bibliotekach brakuje takiego szkolenia,
- 6) biblioteki uczelni wychowania fizycznego: 1 kurs online, 1 stacjonarny, 1 mieszany i 3 nie prowadzą szkolenia.

Szkolenie biblioteczne z perspektywy bibliotekarzy – wyniki ankiety

W październiku 2017 roku na potrzeby badań przygotowano kwestionariusz ankiety zawierający 16 pytań, rozesłano go następnie do 32 bibliotek krajowych, prowadzących szkolenia online bądź mieszane. Zwrotność odpowiedzi wyniosła nieco ponad 56%, co nie jest wynikiem wysokim, jednak badanie nie miało charakteru ilościowego, a co za tym idzie odpowiedzi mogą posłużyć do prób uogólnień metodyki prac nad szkoleniem bibliotecznym. Dodatkowo duża liczba pytań i ich szczegółowość wymusiły udzielanie odpowiedzi wyłącznie przez bibliotekarzy, zajmujących się bezpośrednio organizacją szkolenia, co wnosi dodatkowy walor wysokiej wartości zdobytych informacji.

Treść przesłanej ankiety:

1. Ile osób tworzy treść szkolenia?
2. Czy szkolenie tworzą wyłącznie pracownicy Biblioteki, czy są wspomagani przez pracowników innych jednostek?
3. Czy osoby tworzące szkolenie/przysposobienie biblioteczne same opanowały niezbędne do ich tworzenia umiejętności, czy brały udział w oficjalnych szkoleniach (np. programy graficzne, metodyka, obsługa Moodle itp.)?
4. Czy szkoleniem bibliotecznym opiekuje się jedna osoba/jeden zespół, czy jest to zadanie w różnych latach delegowane nowym/różnym osobom?
5. Czy aktualizacja szkolenia jest cykliczna, czy zachodzi wtedy, kiedy wymusza ją zmiany w funkcjonowaniu Biblioteki (jak nowa strona domowa, katalog itp.)?
6. W jaki sposób pracownicy Biblioteki/Uczelni zaliczają studentom szkolenie?

7. Jakie zmiany zaszły w procesie wprowadzania zaliczeń szkoleń przez pracowników Biblioteki w ostatnich latach?

8. Czy poza samym kursem online, wymagającym zalogowania, udostępniają Państwo w otwartym dostępie online podręcznik/prezentację omawiającą podstawy funkcjonowania Biblioteki?

9. Jak prowadzona jest ewaluacja szkolenia?

10. Czy istnieje odrębne (lustrzane) szkolenie w innym języku niż polski?

11. Czy istnieje uproszczona wersja szkolenia w innym języku niż polski?

12. Czy szkolenie jest obowiązkowe?

13. Czy szkolenie warunkuje zaliczenie semestru bądź roku?

14. Zaliczenie szkolenia: a) Szkolenie kończy się zaliczeniem/testem sprawdzającym; b) Wystarczy zapoznać się z materiałami; c) Nie ma formy sprawdzającej.

15. Czy treści szkoleniowe są przekazywane tylko online, czy też część treści jest przekazywana w sposób tradycyjny?

16. Czy materiały tradycyjne również są integralną częścią szkolenia?

Szczegółowe wyniki ankiety są dostępne online w arkuszu Google⁶, najistotniejsze wnioski na potrzeby tematyczne niniejszego opracowania przedstawiono poniżej:

1) szkolenie biblioteczne jest tworzone w przeważającej mierze przez pojedyncze osoby bądź grupy liczące maksymalnie 5 osób (w 70% do 2 osób), dodatkowo w 100% odpowiedzi wskazano, że od co najmniej 2 lat szkoleniem opiekuje się ta sama osoba/ten sam zespół;

2) 93,3% szkoleń jest tworzonych wyłącznie przez pracowników Bibliotek, jedynie 6,7% korzysta z uczelnianego zaplecza informatycznego, podobnie zdecydowana większość autorów szkoleń to osoby samodzielnie się doszkalać w zakresie nowych technologii/oprogramowania;

3) w aspekcie zmian zaliczania szkolenia ponad 30% bibliotekarzy wskazuje na udogodnienia związane z wprowadzeniem indeksów elektronicznych i systemów USOS;

4) ewaluacja szkolenia nie jest powszechna: 60% respondentów deklaruje, że nie ma pisemnej formy ewaluacji, 40% posiada dobrowolną ankietę ewaluacyjną dostępną po zakończeniu kursu;

5) 80% bibliotek nie oferuje lustrzanego szkolenia w języku innym niż polski, część z tych, które posiadają ekwiwalent anglojęzyczny, opracowała go w wersji uproszczonej względem szkolenia oryginalnego;

6) szkolenie biblioteczne nie zawsze jest obligatoryjne: w 60% bibliotek, które odpowiedziały na ankietę, szkolenie warunkuje zaliczenie semestru bądź roku,

⁶ Pełna ankieta jest dostępna online: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1mDD_WmB4yA-Zp-mZniUXsmZz6Qo_9s5MuD9SE2w13RE/edit?usp=sharing [dostęp: 18.11.2017].

w 40% nie (jednak zaliczenie szkolenia może być niezbędne np. do aktywowania konta czytelnika);

7) w bibliotekach, w których szkolenie jest obowiązkowe, jedynie nieco ponad 50% jako warunek zaliczenia stawia końcowy test sprawdzający, wymagający uzyskania określonej liczby punktów – w pozostałych bibliotekach wystarczy jedynie zapoznać się z materiałami.

Ankieta skierowana do bibliotekarzy tworzących kursy biblioteczne znakomicie obrazuje pewną tendencję, obecną w samym przeszczepianiu e-learningu na grunt polski – motorem zmian są jednostki, które opracowują kurs w nowej technologii, w kolejnych latach starając się go dostosowywać do zmieniającego się świata i oczekiwani. Być może jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest brak systemowego rozwiązania, analogicznego choćby do rozporządzenia ministerialnego regulującego status szkoleń BHP jako obowiązkowych dla wszystkich studentów⁷, podczas gdy obecność szkoleń, takich jak biblioteczne czy choćby etyka, jest uzależniona od decyzji rektorów poszczególnych uczelni. Problem jest szerszy – nie tylko szkolenie biblioteczne online jest nieobowiązkowe – jest ono nieobowiązkowe w każdej formie (m.in. w Bibliotece Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego obecnie brakuje jakiegokolwiek formy zorganizowanego szkolenia bibliotecznego dla studentów rozpoczynających naukę na KUL). Badania ankietowe wskazują jasno, że szkolenia wszędzie tam, gdzie są prowadzone, są organizowane przez silnie zmotywowane osoby, zdolne do ustawicznego podnoszenia swoich kwalifikacji, także na własną rękę. Potencjalnym zagrożeniem, które się tu ujawnia, jest brak sformalizowanej reakcji zwrotnej ze strony kursantów – jedynie 40% ankietowanych jednostek prowadzi znormalizowaną, stałą i dobrowolną ankietę dostępną dla studentów po zakończeniu kursu.

Studium przypadku – szkolenie biblioteczne BG UMCS

Dzięki szkoleniu bibliotecznemu można pokazać alternatywę dla wyszukiwarek internetowych – jest to o tyle istotne, że Google słabo eksploruje zasoby bibliotek, a właśnie do tej wyszukiwarki jest przywiązana większość obecnych studentów, którzy będą potrzebowali alternatywy dla dotychczasowych przyzwyczajęń. Planując szkolenie w BG UMCS, na pierwszym miejscu postawiono użyteczność i jakość informacji, a także jakość samego systemu, w którym udostępniono szkolenie. Odrębną kwestią jest sama obsługa przysposobienia – bieżący rok jest

⁷ Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z 5 lipca 2007 r. w sprawie bezpieczeństwa i higieny pracy w uczelniach, Dz.U. Nr 128, poz. 897, [online], <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20071280897> [dostęp: 18.11.2017].

pilotażowy, w którym w pełni wykorzystano możliwości, jakie daje system USOS oraz elektroniczny indeks studenta. Proponowane przez BG UMCS szkolenie – na tle ram zakreślonych przez definicję e-learningu – mieści się w obrębie nauczania asynchronicznego, opartego na przygotowanych materiałach szkoleniowych i umożliwiającego kontakt między uczniem a nauczycielem w różnym czasie za pomocą poczty elektronicznej.

Szkolenie biblioteczne można zaliczyć do obszaru edukacji informacyjnej, w którym sytuowałoby się na pierwszym, podstawowym poziomie: 1. Podstawowe pojęcia i metody; 2. Wyszukiwanie informacji dziedzinowej; 3. Umiejętności przydatne przy pisaniu pracy dyplomowej; 4. Źródła informacji specjalistycznej, przygotowanie prac naukowych do publikacji. Stanowi ono jeden z podstawowych sposobów na przekonanie studenta do korzystania z usług biblioteki, które są bezwzględnie użyteczne, wymagają jednak świadomości ich istnienia – trzeba pamiętać, że większość nowych użytkowników dotąd nie miała do czynienia z dużą biblioteką uniwersytecką i nie zna metod poruszania się w obrębie jej propozycji; student dzięki szkoleniu powinien mieć orientację o tym, czego może oczekiwać ze strony biblioteki.

Szkolenie proponowane przez BG UMCS jest oparte na platformie Moodle, która umożliwia edycję plików tekstowych, graficznych, dźwiękowych i filmowych; pozwala na prowadzenie czatów, poczty elektronicznej i forum; jako weryfikację wiedzy stosuje pytania jedno- bądź wielokrotnego wyboru, pytania otwarte, rozpoznawanie prawdy/fałszu i quizy; umożliwia tworzenie następujących po sobie lekcji, gdzie warunkiem przejścia do następnej jest opanowanie poprzednio prezentowanego materiału; szybką reakcję zwrotną w postaci oceny (motywacja); wybór czasu. UMCS był w czołówce uniwersytetów krajowych, które jako pierwsze zastosowały na szeroką skalę e-learning⁸.

Przy zastosowaniu metody oceny szkolenia bibliotecznego, zaproponowanej przez E.J. Kurkowską⁹ poszczególne elementy przedstawiałyby się następująco:

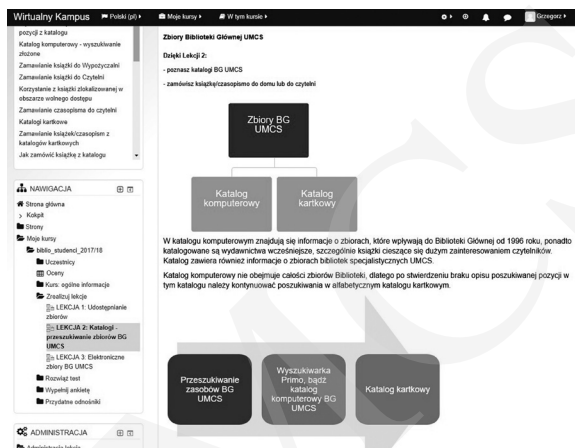
1. Aspekt dydaktyczny (cele kursu, metody i środki dydaktyczne, ocena wiedzy i umiejętności użytkowników, interakcje) – uszczegółowiony cel kursu, głównie metoda podająca + wykorzystanie wiedzy w praktyce; środki przekazu – prezentacje multimedialne, grafiki; w aspekcie metodycznym typowe podejście w pętli *learn do master*: czyli podajemy wiedzę, ktoś odpowiada na pytania, a potem utrwała wiedzę (test pełni rolę nie tylko sprawdzającą, ale przede wszystkim utrwalającą zasób wiadomości); slajdy w lekcji = *learn*, pytania w lekcji = *do*, test = *master*.

2. Treść (kompletność, aktualność, struktura kursu, prezentacja treści, poprawność edytorska i językowa, autorstwo i określenie praw autorskich, zasoby

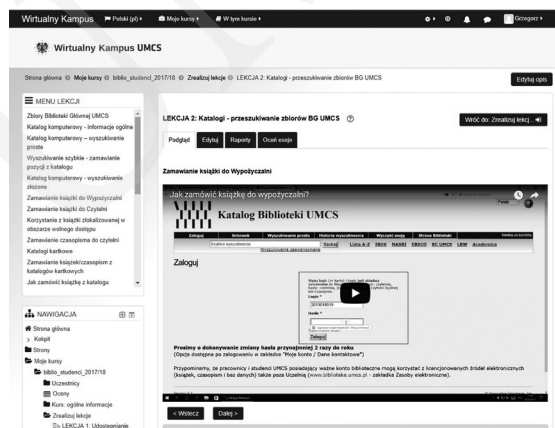
⁸ Zob. A. Wodecki, *Polski e-learning z perspektywy 10 lat. Jak było? Jak jest? Jak będzie?*, [online], http://www.e-edukacja.net/osma/referaty/Sesja_4_1.pdf [dostęp: 18.11.2017].

⁹ E.J. Kurkowska, *Przypodobienie biblioteczne on-line...*

dotatkowe) – na treść składają się 3 części/lekcje: Udostępnianie zbiorów, Katalogi – przeszukiwanie zbiorów BG UMCS oraz Elektroniczne zbiory BG UMCS.

Rycina 6. Przykładowa lekcja Zbiory BG UMCS.

Rycina 7. Przykładowa lekcja Katalogi – przeszukiwanie zbiorów BG UMCS.

Moduły dydaktyczne składają się nie tylko z treści tekstowych (zasady czy regulaminy), lecz także z pokazów slajdów czy filmików instruktażowych, obrazujących konkretne zachowania użytkownika biblioteki, najczęściej wykorzystywanych w praktyce, tj. fotografii czy grafów, prezentujących schematy postępowania w określonej sytuacji. W trakcie każdej lekcji, po zakończeniu jednego bloku tematycznego, użytkownik musi odpowiedzieć na pytania związane z poruszoną problematyką. Zazwyczaj są to pytania jednokrotnego wyboru, skupione na zagadnieniach praktycznych. W przypadku odpowiedzi poprawnej kursant może

przejsć do kolejnego bloku tematycznego w obrębie lekcji, po udzieleniu negatywnej może dokonać zmiany odpowiedzi. Bez podania prawidłowych odpowiedzi system nie pozwala na przejście do kolejnej fazy jednostki lekcyjnej; oczywiście pytania są kontrolnym odwzorowaniem treści poprzedzających lekcji, na tym etapie nie jest wymagane korzystanie z zaawansowanych opcji katalogu czy wyszukiwarki. Do każdej fazy podsumowującej blok tematyczny można podejść 10 razy, po przekroczeniu maksymalnej liczby 10 błędnych odpowiedzi system uniemożliwia kontynuowanie lekcji, czego konsekwencją jest brak możliwości zaliczenia szkolenia (na 18 tys. użytkowników z ostatnich lat taki przypadek zdarzył się jedynie raz, po zgłoszeniu problemu kursant rozpoczął przysposobienie od początku). Całość kursu kończy test zaliczeniowy, do którego można przystępować nieskończoną ilość razy, składający się z 20 pytań: są one losowane przy każdorazowym podejściu z puli ponad 100 pytań, przy czym losowo jest generowana również kolejność odpowiedzi wewnątrz poszczególnego pytania, co skutecznie zakończyło możliwość wykonania testu metodami zapisywania numerów pytań z prawidłową odpowiedzią (np. 1.a, 2.b, 3.a itd.); niemal niemożliwe jest również zaliczenie testu końcowego metodą „strzałów” (rekordzista z roku akademickiego 2016/17 podchodził do testu 77 razy). Aby zaliczyć kurs, należy odpowiedzieć poprawnie na 16 z 20 pytań.

3. Technologie (interfejs i nawigacja, funkcjonalność oprogramowania, spójność i konsekwencja) – przyciski nawigacyjne u dołu strony, interaktywny spis treści, pasek postępu, nie wymagają instalacji dodatkowego oprogramowania.

4. Dostępność (dostęp ze strony WWW, także dla użytkowników z dysfunkcjami, bariery kompetencyjne, istnienie wersji obcojęzycznych) – kurs jest dostępny zarówno ze strony głównej uczelni, jak i ze strony wirtualnego kampusu UMCS; dodatkowo w ciągu roku akademickiego na stronach uczelni i BG pojawiają się monity o konieczności wykonania szkoleń.

Szkolenie jest również wykorzystywane jako narzędzie promocji nowych rozwiązań oferowanych przez BG UMCS – dotyczy to przede wszystkim Lubelskiej Biblioteki Wirtualnej i multiwyszukiwarki Primo, ale także źródeł i wyszukiwarek tworzonych i udostępnianych przez zewnętrzne podmioty, jak choćby cyfrowa wypożyczalnia Academica.

Od początków kursu w wersji online ogromną uwagę przywiązywano do jego ewaluacji, co wynika z przyjętej metody organizacji całego przedsięwzięcia. W ostatnich dwóch latach do szkolenia przystąpiło około 12 tysięcy studentów UMCS (w ostatnich 10 latach – blisko 57 tysięcy), z czego w nieobligatoryjnej ankiecie, widocznej jedynie po zakończeniu testu, wzięło udział blisko 2300 osób. Lata 2015–2016 to okres kluczowy dla obecnego kształtu kursu, ponieważ największe zmiany w jego strukturze i zawartości treściowej zaszły po wprowadzeniu

multiwyszukiwarki i całkowicie nowej strony domowej Biblioteki, opracowanej w szablonie strony macierzystego Uniwersytetu.

Rys historyczny szkolenia bibliotecznego, oferowanego przez BG UMCS przedstawił Rafał Moczadło¹⁰. Warto przytoczyć tu w telegraficznym skrócie kilka dat:

2002 – podręcznik *Pierwsze kroki w bibliotece* w technologii flash, stworzony jeszcze przez Polski Uniwersytet Wirtualny (opracowanie i koncepcja merytoryczna podręcznika autorstwa ówczesnej Kierowniczki Oddziału Informacji Naukowej, mgr Stanisławy Wojnarowicz¹¹, kurs online wpisany został do kompetencji OIN) – podręcznik początkowo funkcjonował jako element wspomagający tradycyjne szkolenie;

2006 – szkolenie online autonomiczne na platformie Moodle, koniec szkoleń tradycyjnych, aktualizacja podręcznika w formacie flash (dostęp: <http://biblioteka.kampus.umcs.lublin.pl/moodle/file.php/1/biblioteka.html>).

Jako że artykuł R. Moczadło powstał w 2008 roku, przełomowe wydarzenia można uzupełnić o kolejne daty:

- 2008 – wprowadzenie samodzielnego zapisywania się studentów na kursy, zmiana bazy pytań, dodanie możliwości wirtualnego spaceru po Bibliotece UMCS w aplikacji Second Life;

- 2015/16 – początek współpracy autora niniejszego artykułu z UCZNIKO, zmiany treści kursu w ok. 70% (wymuszone przez zmiany strony i wyszukiwarki z uwzględnieniem postulatów z ankiet), wprowadzenie licznych instrukcji do przeprowadzania konkretnych czynności w BG, wprowadzenie infografik i większej liczby zadań praktycznych;

- 2016 – zakończenie wpisywania zaliczeń z kursu do indeksu papierowego (wcześniej zbierano indeksy od kolejnych kierunków, zgodnie z harmonogramem szkoleń; do sprawdzania, czy dana osoba zaliczyła kurs i ewentualnego wpisania zaliczenia była delegowana konkretna osoba – na jeden wydział przypadał zwykle jeden pracownik OIN; weryfikacja zaliczenia była czynnością nie tylko czasochłonną, lecz także problematyczną ze względu na migracje studentów pomiędzy kierunkami studiów czy zapisywanie się na kursy do innych niż przypisane wydziały), wprowadzenie systemu USOS i indeksu elektronicznego oraz import ocen z Moodle do systemu USOS;

- wprowadzenie trójki uczestnika: mógł przejść do kolejnej lekcji tylko pod warunkiem, że zaliczył poprzednią,

¹⁰ R. Moczadło, *op. cit.*

¹¹ Zob. S. Wojnarowicz, *Szkolenie biblioteczne w kontekście rozwoju form komunikacji. Z doświadczeń Biblioteki Głównej UMCS*, [online], <http://www.ebib.pl/publikacje/matkonf/nba/wojnarowicz.stanislaw.php> [dostęp: 17.11.2017].

- integracja USOS-Moodle, pierwsze manualne transfery ocen pomiędzy platformami;
- 2016/17 – niewielkie poprawki uwzględniające uwagi z ankiet ewaluacyjnych, które odnosiły się już wyłącznie do nowego kursu; w roku akademickim 2016/2017 do kursu bibliotecznego przystąpiło ogółem 5912 osób, w tym do testu 5816 osób, nie zdało testu 61 osób, zaliczyło test 5755 osób. Zakończenie ręcznego wpisywania zaliczeń do indeksów;
- 2017/18 – na podstawie ankiety wzbogacono kurs o filmiki instruktażowe umieszczane w serwisie YouTube, rezygnacja z pytań testowych wielokrotnego wyboru;
- 2017 – integracja z platformą główną i zautomatyzowanie procesu migracji danych pomiędzy serwerami UCZNIKO a USOS (praca wykonana przez informatyków UCZNIKO i LUBMAN).

W ostatnich 10 latach (2007–2017) liczba aktywnych kont na platformie Moodle wyniosła ok. 55 tys., w 2016 roku, po sprzęgnięciu szkoleń ogólnouniwersyteckich z USOS, liczba kont to 5900.

Do ubiegłego roku akademickiego prace nad szkoleniem przebiegały w zespole: pracownik BG UMCS (aspekt merytoryczny) – pracownik UCZNIKO (aspekt techniczny).

Model aktualizacji kursu BG UMCS z perspektywy administratora Wirtualnego Kampusu UMCS:

1. Modyfikacja pytań testowych.
2. Sprawdzenie testu.
3. Poprawki w teście.
4. Modyfikacja kursu wzorcowego – lekcje.
5. Testowanie kursu wzorcowego i naniesienie poprawek.
6. Zduplikowanie kursu wzorcowego do wszystkich wydziałów.
7. Modyfikacja terminów dla danego wydziału.
8. Przetestowanie kursów dla wszystkich wydziałów.
9. Publikacja kursów dla studentów.

Model aktualizacji kursu BG UMCS z perspektywy prowadzącego bibliotekarza:

1. Ściągnięcie wyników ankiety do ostatniej wersji kursu i pogrupowanie ich w zakresy tematyczne oraz odseparowanie tych odpowiedzi w ankietach, które nie mogą mieć wpływu na kształt szkolenia (np. o charakterze żartobliwym).
2. Poprawki w treści szkolenia (poszczególne lekcje) uwzględniające merytoryczne uwagi.
3. Poprawki w treści pytań testu końcowego.
4. Testowanie kursu z wprowadzonymi zmianami przez grupę bibliotekarzy i studentów.

5. Przesłanie lekcji i pytań do wprowadzenia do kursu administratorowi z ramienia UCZNIKO.

Obecnie ten kilkuletni model współpracy został uproszczony. Dzięki nadaniu bibliotekarzowi pełnych uprawnień administracyjnych do kursu jest on w stanie samodzielnie nanosić korekty w poszczególnych lekcjach, dodawać filmy, zdjęcia, prezentacje czy odnawiać bazy pytań. Upřednio bibliotekarz miał dostęp jedynie do dziennika ocen i aktywności poszczególnych użytkowników kursu, co pozwalało na sprawdzanie zaliczeń i wprowadzanie ich do indeksów.

Perspektywa studenta – wyniki ankiet ewaluacyjnych

Po ukończeniu szkolenia bibliotecznego studenci mogą wypełnić dobrowolną ankietę ewaluacyjną – jest to interaktywny formularz pozwalający nie tylko stopniować oceny wybranych elementów kursu, lecz także uzupełniać kurs o własne postulaty. W roku akademickim 2015/16 zebrano 2216 uzupełnionych ankiet.

Treść ankiety:

1. Jak oceniasz całokształt szkolenia? (skala od 1 – bardzo słabo do 5 – bardzo dobrze).

2. Co według Ciebie było najmocniejszą stroną szkolenia? (miejsce do uzupełnienia).

3. Co według Ciebie było najsłabszą stroną szkolenia? (miejsce do uzupełnienia).

4. Jak oceniasz jakość techniczną zaprojektowanego szkolenia? (prawidłowe działanie, intuicyjność nawigacji, kolory, dobór czcionek etc.: skala od 1 – bardzo słabo do 2 – bardzo dobrze).

5. Jak oceniasz jakość merytoryczną szkolenia? (zawartość treściowa ćwiczeń, jakość pytań w teście etc.: skala od 1 – bardzo słabo do 5 – bardzo dobrze).

6. Co byś poprawił, jeżeli chodzi o techniczną stronę szkolenia? (działanie aplikacji, dostępność, nawigację, kolorystykę, czcionkę, obrazy etc. [jeżeli nic, napisz, że nic]).

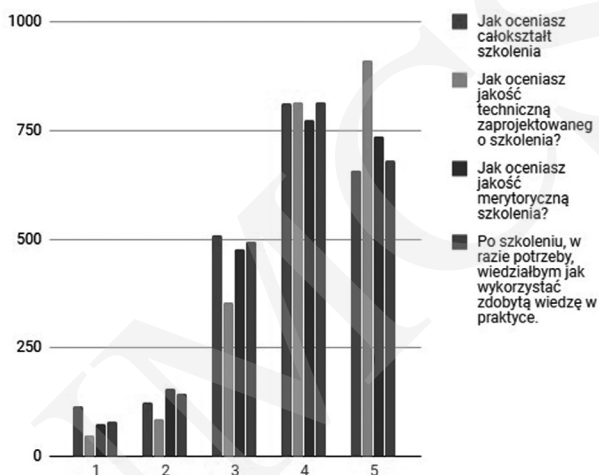
7. Co byś poprawił, jeżeli chodzi o merytoryczną stronę szkolenia? (jakość treści podręcznika, zawartość podręcznika, jeżeli chodzi o wyczerpanie tematu, zawartość testu etc. [jeżeli nic napisz, że nic]).

8. Po szkoleniu, w razie potrzeby, wiedziałbym/ałabym, jak wykorzystać zdobytą wiedzę w praktyce. Wybierz, w jakim stopniu zgadzasz się z powyższym zdaniem (1 – zupełnie się nie zgadzam, 5 – zgadzam się całkowicie).

Opracowane wyniki ankiety za rok akademicki 2015/16 przedstawiały się następująco (kolejność od oceny najniższej do najwyższej):

1) 5,1% respondentów,

- 2) 5,6%,
3) 22,9%,
4) 36,5%,
5) 29,6%.

Rycina 8. Wyniki odpowiedzi respondentów na podstawowe pytania ankiety.

Wady szkolenia, wymieniane przez respondentów, koncentrowały się wokół następujących zagadnień:

1. Merytoryczne/dydaktyczne: „ilość informacji”; „długość szkolenia”; „trudność pytań”; „długość odpowiedzi”; „zawilność pytań”; „zbyt dużo wiedzy teoretycznej”; „za dużo treści”; „szczegółowość pytań”.

2. Techniczne/wizualne: „strona wizualna”; „wolne działanie aplikacji”; „kolorystyka mogłaby być trochę bardziej nowoczesna, kolorowa, przystępna, nie taka depresyjna jak teraz”.

3. Biblioteka vs Google: „z doświadczenia swojego i znajomych wiem, że i tak nikt nie pamięta nic z tego szkolenia i później i tak szuka pomocy w Internecie, dokładnie w tej problematyce, która ich interesuje”; „zapewne większość studentów i tak wyszukuje odpowiedzi w Google, więc ostatecznie nie daje ono żadnych umiejętności”.

Zalet szkolenia upatrywano przede wszystkim w:

1. Walorach dydaktycznych: „rzeczowe wyjaśnienie skomplikowanych zagadnień”; „przejrzystość treści”; „jasno przedstawione informacje”; „wszystko było jasno opisane”; „brak możliwości strzelania, trzeba było po prostu przysiąc i zrealizować je”; „dobrze sprecyzowane pytania”; „przejrzysty zapis informacji”; „wszystko było

przeprowadzone w sposób jasny i przyjazny dla użytkownika”; „dokładne opisy”; „odpowiednie przekazanie wiedzy”; „odpowiednio uporządkowane tematy w spisie treści”; „precyzyjne rozmieszczenie materiałów pod kątem zawieranych treści”.

2. Wizualizacji: screeny, slajdy, zdjęcia, tabele, diagramy itp.

3. Walorach merytorycznych: „dokładny opis tego, jak korzystać ze zbiorów biblioteki”; „informacje o najważniejszych zagadnieniach”; „zdobyta wiedza”; „doszczętnie wytłumaczenie korzystania z biblioteki”; „dokładne opisy i odpowiedzi na wszystkie pytania”; „opisanie wszelakich możliwości strony internetowej BG”; „szczegółowo opisanie korzystania z biblioteki”; „wyczerpująco przygotowany materiał szkoleniowy”; „wartość merytoryczna”.

4. Efektywności + wygodzie: „sprawne działanie strony”; „lekcje można realizować w dowolnej kolejności, schludnie wyglądający i poprawnie działający system”; „mobilność”.

5. Użyteczności: „pokazanie, jak należy wypożyczać książki”; „możliwość zapoznania się ze wszystkim, co się może przydać przy korzystaniu z biblioteki”; „nauka obsługi wyszukiwarki Primo”; „przydatne informacje w praktyce”; „po szkoleniu nie będę miała problemu z wykorzystaniem tej wiedzy w praktyce”; „instrukcje jak szukać książek i innych materiałów za pomocą katalogów”.

Studenci proponowali również utworzenie katalogu najczęściej popełnianych błędów, które mogą się przydarzyć w praktycznym korzystaniu z zasobów biblioteki; zamieszczenie filmików instruktażowych i zmniejszenie ilości treści przekazywanych opisowo na korzyść przekazywanych obrazowo (diagramy, instrukcje postępowania itp.). Wyniki ankiety wskazują, że współcześni studenci sami podkreślają opozycję pomiędzy ofertą biblioteki a ofertą Google (która nie wymaga żadnego przygotowania, aby z niej korzystać – przynajmniej w podstawowym zakresie); żądają informacji mającej przełożenie na praktyczne aspekty korzystania z biblioteki i jej zasobów; traktują interfejs szkolenia tak jak strony komercyjne i chcą mieć wpływ na jego kształt wizualny; dostrzegają spowolnienia w działaniu samej aplikacji; postulują blokowe umieszczanie treści, która byłaby weryfikowana tuż po zakończeniu każdego bloku tematycznego, a nie na koniec szkolenia; zwracają uwagę na nadmierne skomplikowanie niektórych pytań i potrzebę stosowania prostego języka w relacji biblioteka–student. Mimo tych zastrzeżeń zdecydowana większość respondentów dostrzega zalety szkolenia bibliotecznego online, wskazując na jego wysokie walory dydaktyczne i praktyczne, właściwe rozmieszczenie materiałów, nasycenie multimediami.

Podsumowanie

Szkolenia biblioteczne online, prowadzone w publicznym szkolnictwie wyższym, ciągle ewoluują: wpływ na to mają nie tylko zmiany w funkcjonowaniu samych bibliotek, lecz także opinie formułowane przez studentów w ankietach ewaluacyjnych. W toku przeprowadzonych badań własnych (analiza stron internetowych 59 bibliotek) opracowano raport przedstawiający obecny stan szkoleń bibliotecznych w jednostkach kontrolowanych przez MNiSW; na podstawie badań ankietowych scharakteryzowano bibliotekarzy tworzących kurs oraz używane przez nich metody; przez studium przypadku przysposobienia oferowanego przez BG UMCS zrekonstruowano przemiany, jakim ulegało tego rodzaju szkolenie; opierając się na ankiecie ewaluacyjnej, zreferowano potrzeby użytkowników szkoleń. Wyniki badań wskazują na fakt, że kursy biblioteczne online są organizowane przez osoby świadome wyzwań, jakie pojawiają się przed nimi wraz z rozwojem technologii i oczekiwań studentów oraz samodzielnie zdobywające nowe narzędzia i umiejętności. Analiza ofert szkoleniowych pozwala na następującą konstatację – choć zdecydowana większość badanej grupy uczelni prowadzi szkolenia biblioteczne (14% uczelni nie prowadzi w ogóle), to jedynie 45% proponuje szkolenie w wersji online. Prezentowane studium przypadku, operujące na dużej jednostce uniwersyteckiej, dokumentuje zalety i wady szkolenia online zarówno z perspektywy twórcy, jak i odbiorcy szkolenia. Kluczową kwestią, niezbędną do prawidłowego rozwoju szkoleń z wykorzystaniem Internetu jest ciągła i systemowa ewaluacja kursu (60% badanych jednostek nie prowadziło pisemnej formy ewaluacji) oraz wdrażanie multimedialnych środków przekazywania wiedzy i umiejętności (diagramy, schematy postępowania, filmy instruktażowe były obecne niemal w każdym szkoleniu; jedynie pojedyncze biblioteki udostępniały statyczne szkolenia w plikach PDF).

Bibliografia

- Kurkowska E.J., *Kursy on-line w polskich bibliotekach akademickich*, „Przegląd Biblioteczny” 2014, z. 2, s. 208–224.
- Kurkowska E.J., *Przysposobienie biblioteczne on-line w bibliotekach uniwersyteckich: próba oceny*, „E-mentor” 2014, nr 3, s. 45–51, DOI: 10.15219/em55.1108.
- Moczadło R., *Kurs online z przysposobienia bibliotecznego – studium przypadku*, „E-mentor” 2008, nr 2, [online], <http://www.e-mentor.edu.pl/artukul/index/numer/24/id/535> [dostęp: 18.11.2017].
- Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z 5 lipca 2007 r. w sprawie bezpieczeństwa i higieny pracy w uczelniach Dz.U. Nr 128, poz. 897, [online], <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20071280897> [dostęp: 18.11.2017].

- Wodecki A., Jasińska M., Grad-Grudzińska M., *Projekt Wirtualny Kampus UMCS*, [online], <http://docplayer.pl/15400522-Projekt-wirtualny-kampus-umcs.html> [dostęp: 18.11.2017],
- Wodecki A., *Polski e-learning z perspektywy 10 lat. Jak było? Jak jest? Jak będzie?*, [online], http://www.e-edukacja.net/osma/referaty/Sesja_4_1.pdf [dostęp: 18.11.2017].
- Wojnarowicz S., *Szkolenie biblioteczne w kontekście rozwoju form komunikacji. Z doświadczeń Biblioteki Głównej UMCS*, [online], <http://www.ebib.pl/publikacje/matkonf/nba/wojnarowicz.stanislaw.php> [dostęp: 18.11.2017].
- Wykaz uczelni publicznych nadzorowanych przez Ministra właściwego ds. szkolnictwa wyższego – publiczne uczelnie akademickie, [online], <http://www.nauka.gov.pl/uczelnie-publiczne/wykaz-uczelni-publicznych-nadzorowanych-przez-ministra-wlasciwego-ds-szkolnictwa-wyzszego-publiczne-uczelnie-akademickie.html> [dostęp: 18.11.2017].
- Żylińska P., Urbaniak M., *System szkoleń bibliotecznych on-line jako obowiązkowe narzędzie współczesnej biblioteki akademickiej*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2015, nr 1, s. 51–56.